

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.022>
УДК 811.161.2'272:929(477)"1960/1990"

І.Є. РЕНЧКА, кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри української мови
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

«МОВА ЯК КАРДІОГРАМА ІСТОРИЧНОГО БУТТЯ НАЦІЇ»: ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ МОВНОГО ПИТАННЯ У ТВОРЧОМУ ДОРОБКОВІ ІВАНА ДЗЮБИ

Статтю присвячено вивченню творчої спадщини І.М. Дзюби з погляду порушення в ній проблем розвитку і функціонування української мови, відбиття мовної ситуації та мовної політики в Україні радянського періоду і перших десятиріч незалежності. З'ясовано, що в його працях на основі значного фактичного матеріалу представлено цілісну картину української мовної дійсності XX — початку XXI ст., викрито російську колоніальну практику мовно-культурної асиміляції і маніпулятивні стратегії, застосовувані для політичного тиску на Україну, встановлено виняткове значення мови для збереження самобутності українського народу, життя нації та існування держави. Визначено роль інтелектуальної діяльності І.М. Дзюби у справі оборони української мови.

Ключові слова: українська мова, Дзюба Іван Михайлович, національно-визвольний рух опору, зросійщення, денационалізація, мовна ситуація, мовна політика, мовне питання, маніпулятивні технології.

Однією з пропагандистських тез, якою Росія виправдовує розв'язання і ведення війни проти України, є захист російськомовного населення та його прав, що, за словами речників Кремля, зазнають численних утисків. Умова особливого статусу російської мови була і досі є з-поміж пріоритетних до виконання для закінчення російсько-української війни з боку Росії. На жаль, і в українському просторі дотепер можуть звучати думки про те, що мовне питання «не на часі», «спірне», «політичне», що україн-

Цитування: Ренчка І.Є. (2025). «Мова як кардіограма історичного буття нації»: шляхи розв'язання мовного питання у творчому доробкові Івана Дзюби. *Українська мова*, 3 (95), 22—54. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2025.03.022>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

ська мова ніколи не знала заборон і мовне питання лише роз'єднує українців. Тому дослідження цього питання, історичних передумов його появи, зокрема цілеспрямованого нищення української мови й української ідентичності Росією, системного переслідування і репресій українців за мовною ознакою впродовж сторіч та маніпулювання ним у національній і мовній політиці СРСР, нині набуває значної актуальності. Захист мови, культури, історичної пам'яті як засадничих цінностей українського народу є передумовою збереження держави та нації, її незалежності й суверенітету. За словами П. Пікера, «у великих історичних конфліктах захист і визнання рідної мови (langue) завжди відігравали важливу роль. До того ж те, що ми називаємо нашою ідентичністю, є значною мірою мовна (da language) ідентичність» (цит. за: Дзюба, 2004) ¹.

Боротьба за мову як основу життя народу і держави була невіддільною частиною діяльності української інтелігенції 60—80-х років XX ст., чий творчий і науковий доробок засвідчив розгортання в цей період українського національно-визвольного руху опору, спрямованого проти колоніальних практик радянської держави, зросійщення, денационалізації та мовно-культурної асиміляції. Учасники українського руху опору, який Дж. Армстронг ще в 60-ті роки XX ст. схарактеризував як «надзвичайно досвідчену та ерудовану опозицію радянській політиці серед українських інтелектуалів» (Армстронг, 2010, с. 6), а О. Зінкевич назвав рухом творчої генерації новаторів, що своїм «творчим генієм збуджували прибиту й оспалу українську душу» і стали «виявом сили й живучости нації» (Зінкевич, 1967, с. 8, 34), обстоювали українську ідентичність, право української мови та культури на вільний розвиток, засуджували комплекс культурної меншовартости, вимагали припинити зросійщення України та повнокровного національного життя в республіці. Через багато років І.М. Дзюба емоційно напише: «Тиск русифікації народжував і відчайдушний спротив носіям національної смерті» (Дзюба, 2015, с. 16). Ідея національної гідности, її відновлення і зміцнення стала наріжним каменем діяльності українських активістів.

Інформацію, альтернативну офіційній думці, поширювали у творах самвидаву, що набирав сили від початку 60-х років минулого сторіччя, — листівках, листах-зверненнях, листах-протестах, науково-публіцистичних працях, літературно-критичних статтях, щоденниках, художніх творах тощо. Популярним був і усний самвидав у формі виступів, доповідей, промов, публічних диспутів та ін. Це явище «відверто сказаного Слова», як слушно зауважував дослідник українського самвидаву 60—80-х років XX ст. О.Є. Обертас, стало зброєю в боротьбі «за вагу в суспільстві кожної особистості, за національні права й самозахист на полі культури, що, власне, й становило зміст опозиції шістдесятників» (Обертас, 2010, с. 70).

Дослідники констатують, що значну кількість позацензурних творів самвидаву присвячено мовним проблемам у підрадянській Україні (Бажан,

¹ У назві статті використано вислів І.М. Дзюби (див.: Дзюба І. (2002). *Починаймо з поваги до себе: статті, доповіді* (с. 31). Київ: Видавничий центр «Просвіта»).

2007; Ренчка, 2020), оскільки їх замовчувала або свідомо перекручувала офіційна влада. Як зазначає Л.Т. Масенко, «в цьому середовищі надзвичайно гостро стояло питання захисту української мови як основи національної культури та ідентичності» (Масенко, 2015, с. 48). «Головна битва, — згодом наголосить один із провідних дисидентів покоління шістдесятників Є.О. Сверстюк, — вже на початку 1960-х років починалася на полі збереження й обстоювання своєї мови, тобто права мати свої поняття, стиль, своє обличчя. І то була найважча битва, бо на тому полі було затоптане всякі межі» (Сверстюк, 1999, с. 572). Ця боротьба, за словами О.Г. Бажана, була своєрідним рубежем протистояння представників ортодоксальної науки, що, «виконуючи соціальне замовлення, всіляко обґрунтовували русифікаторський курс московського керівництва», та справжніх патріотів — представників наукової і творчої інтелігенції, які «усвідомлювали, що мова — це не просто в поетичному розумінні “душа народу”, а й одна з найважливіших і найхарактерніших ознак нації» (Бажан, 2007, с. 41). Водночас це було протистояння із самою політичною системою, комуністичною пропагандою та продукованими нею міфами про гармонійну двомовність, рівність російської та інших національних мов у СРСР і їх взаємозбагачення.

Творча, просвітницька, наукова і правозахисна діяльність української інтелігенції фактично дала поштовх відновленню української ідентичності, розмиваючи фундамент тоталітарної ідеології, поступово відвойовуючи простір для культурного і мовного звільнення та стаючи інспіратором боротьби за незалежність. Н.М. Дзьомба, проаналізувавши публіцистичні праці українських дисидентів-інтелектуалів із погляду формування концепції українського національного розвитку, наголосила на тому, що за їхніми текстами, сповненими вболівання за рідну мову і культуру, можна простежити еволюцію мовного життя в УРСР та в перші десятиріччя незалежності України: «Головно це діапазон між двома тенденціями: політичним тяжінням до одномовності (а саме російськомовності) в період багатонаціонального Союзу РСР та двомовності — в умовах роздільних національних держав». В основі багатоаспектної діяльності шістдесятників — реакція на обидві тенденції, у кожній із яких вони вбачали загрозу для української мови (Дзьомба, 2016, с. 120). Як безпосередній учасник подій та автор знакових для українського дисидентського руху творів І.М. Дзюба запропонував кваліфікувати явище «шістдесятництва» у вузькому та широкому сенсах. У вузькому — як рух «незгідних» і «дисидентів», у широкому — як розширення простору думки, яку не влаштовував чинний стан справ у мовному, культурному та соціально-політичному житті суспільства і яка відчувала свою відповідальність за майбутнє України. Саме в цьому сенсі воно не обмежувалося одним десятиріччям і тривало й після репресій 1965 та 1972 років — упродовж усієї другої половини ХХ ст. (Дзюба, 2006, с. 134).

Попри значну увагу істориків, літературознавців і мистецтвознавців до теми шістдесятництва і загалом українського руху опору 60–80-х років ХХ ст. досі є потреба в дослідженні мовного самоусвідомлення учасників руху, ціннісних орієнтацій у мовному питанні, інтелектуального внеску його

представників у боротьбу за повноту національного життя українського народу, органічним складником, вузловою ланкою якого є мова. Вивчення цих питань є важливим для історії соціолінгвістики та історії розвитку і функціонування української мови у XX — на початку XXI ст.

Мета пропонованого дослідження — проаналізувати погляди українського інтелектуала, одного з найвпливовіших представників українського дисидентського руху покоління шістдесятників, літературного критика, філолога, публіциста, історика та громадського діяча, автора основоположного дисидентського тексту «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.М. Дзюби на проблеми розвитку і функціонування української мови, мовну ситуацію та мовну політику в Україні радянського й пострадянського періодів; висвітлити його діяльність щодо захисту національних цінностей у контексті антитоталітарних і деколонізаційних процесів другої половини XX — початку XXI ст.

Окреслюючи визначальні риси феномену шістдесятництва і роль Івана Михайловича Дзюби в українському русі опору, Р.М. Корогодський писав: «Сформувалося ядро інтелігенції, що здатна національно мислити, виразників цілого покоління. Іван Дзюба став його найвищим духовно-культурним утіленням» (Корогодський, 2016, с. 257). На думку М. Павлишина, І.М. Дзюба в 60-х роках XX ст. справив найбільший вплив на українське суспільне життя як дисидент, а з кінця 80-х — і як публічний інтелектуал (Pavlyshyn, 2010, p. 25).

Народився і виріс І.М. Дзюба на Донеччині, де змалечку чув як українську, так і російську мови, одна з яких була поширена в повсякденному спілкуванні, а інша — в офіційному. Його спогади ілюструють сформовану натовді в регіоні та й, власне, у більшості міст України диглосну мовну ситуацію: «...у щоденному житті розмовляли українською мовою, а офіційною була російська; російськими були школа, громадське життя, газети і радіо. Таке роздвоєння здавалося природним, принаймні я не вбачав у цьому нічого дивного» (Бунт, 2004, с. 93). Згодом юнак обрав навчання на російському відділенні філологічного факультету Сталінського педінституту. Згадуючи юнацькі роки та аналізуючи свій тодішній вибір, І.М. Дзюба визнавав, що був звичайним «продуктом системи», проте органічно з неї виріс і пройшов довгий та складний шлях до її критичного переоцінювання (Дзюба, 2010а, с. 232). Під впливом пропаганди, яку він називав «масовою інтоксикацією», що особливо посилювалася після тосту Сталіна 1945 року «За великий руський народ!» як переможця у війні, а отже провідний народ СРСР, усе російське сприймалося як безумовний пріоритет у різних сферах, зокрема й в освіті, науці. Протистояти такій «вакханалії російського пріоритету» було складно, особливо молоді, та ще й без доступу до правдивих історичних фактів і критичного аналізу застосовуваних маніпуляцій, тому вступаючи до комсомолу, ще на той час учень загальноосвітньої школи І.М. Дзюба в анкеті записав свою національність «русский» (Дзюба, 2008, с. 118). Без сумніву, таких «росіян» тоді було багато по всій Україні. У перші роки навчання в інституті мало що змінилося в самоідентифікації юнака: «...я належав до тих незліченних, кому “байдуже”, якою мовою говорити і до якої нації

належати, і хто свою “байдужість” ладен був гордо нести як еталон інтернаціоналізму і загальнолюдської сутності» (Дзюба, 2010а, с. 232). Проте поступово національне самоусвідомлення пробуджувалося та зростало, і цьому сприяла низка чинників. Іван Михайлович згадує викладачів, небагатьох із них, які викладали українською мовою в назагал російськомовному навчальному закладі. Інтелігентна українська мова одного з викладачів, його аристократичний образ контрастували з поширеним стереотипом «плебейськості» українства. Таке саме враження справляли студенти українського відділення факультету, розумні й освічені, які могли б вступити на елітне російське, проте чомусь обрали українську мову, що змушувало замислитися. Обдарований хлопець знайомився з представниками літературних і журналістських кіл Донеччини, зокрема з такою неординарною постаттю, як голова обласного відділення Спілки письменників П.А. Байдебура — патріот української мови. Усе це формувало переконання, що є не тільки російська інтелігенція, а й українська, і «українська мова можлива не тільки в побуті “низів”» (Дзюба, 2008, с. 122—125).

У цей період, за спогадами І.М. Дзюби, він був двомовним, російськомовність була для нього не принциповою, ніби «норма», проте завжди радо переходив на українську, коли до нього так зверталися (Дзюба, 2008, с. 123). Згодом одне за одним поставали запитання: «...чому всі ті в Україні, кому нібито байдуже, насправді байдужі (а часом і ворожі, свідомо чи несвідомо) саме і тільки до української мови, до української культури, до України взагалі? І куди дівається їхня “байдужість” та “інтернаціональна” безсторонність, коли справа торкається престижу їхньої набутої російськості?.. Кому і навіщо потрібно, щоб цілі народи переставали бути собою і притому не творили щось нове, а просто вливалися в інший народ?.. Чи це шлях до рівності й вселюдської солідарності?» (Дзюба, 2010а, с. 232); «...чому до української мови, яка є такою гарною, ставляться з такою зневагою, особливо там, у Донецькому басейні. Українці — це такий же народ, як і інші, то чому ж його принижують, обзивають “хохлами” й чому, якщо українців і не ображають, то завжди зневажають?» (Бунт, 2004, с. 104). Ці та інші запитання, відповіді на які він поки що не знаходив, породжували сумніви у проголошеній справедливості радянського суспільного устрою.

Зміна світогляду довершувалася вже в «київський період життя»: вступ до аспірантури Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка АН УРСР (нині — НАНУ), захоплення творами українських авторів, редакторська робота у видавництві «Дніпро» та журналі «Вітчизна», знайомство з багатьма письменниками і літературними критиками, уходження до кола молоді творчої інтелігенції та активна залученість до українського літературного життя сприяли інтелектуальному зростанню Івана Михайловича і його «самоукраїнізації» (Дзюба, 2008, с. 483). 50-ті роки — час, коли майбутній учений «починав відкривати для себе українську проблему в усьому її обсязі й драматизмі» (Дзюба, 1998, с. 113), у цей період відбувається не просто його пробудження, а вибух національного самоусвідомлення, «прозріння» в українському питанні (Дзюба, 2008, с. 122, 450), що ознаменували переламний етап у житті. У своїх запис-

никах, датованих 1959 роком, І.М. Дзюба занотовує цікаві міркування про те, що часто нас відволікають розмовами про майбутнє людства, потребу його нібито рятувати, до того ж негайно, і що питання про мову не на часі («*Зачем вы выпячиваете вопрос о языке. Что вы думаете об этом, если все существование человечества под угрозой*»). На думку автора нотаток, апеляція до таких ефемерних загроз — ніщо інше, як спроба уневажливити справжні серйозні проблеми; людство існуватиме й надалі, тоді як мова — це і є «*наше, українців, існування в людстві*» (там само, с. 172). Такі міркування засвідчують докорінні зміни в поглядах молодого інтелектуала.

Говорячи про витоки своєї українськості, І.М. Дзюба завжди згадував рідну Донеччину, заперечуючи міф про її цілковиту деукраїнізованість: «*А життя українського слова на Донеччині ніколи не припинялося. ...воно, українське слово, жевріючи то там, то там, нагадувало багатьом, хто вони, і наvertsало до України всупереч усім задурманюючим обставинам*» (Дзюба, 2015, с. 16; Дзюба, 2008, с. 51). Він наголошував, що українська мова для його земляків була природнішою, ніж російська, тому, наприклад, у роки німецької окупації школа без труднощів повністю перейшла на українську мову навчання. Російськомовними в часи його дитинства були лише великі міста, тому й після війни, коли вивчення української мови у школах суттєво скоротилося, побутувало ставлення, «*що це наша мова, хоч спілкувалися російською*» (Дзюба, 2008, с. 51, 64, 80). Для нього ж особисто міцним українським ґрунтом стали мамине й бабусине слово, українська пісня і перші дитячі враження від їх сприйняття, що слідом за французькою дослідницею, філософом С. Вейль він називав «закоріненістю»: «*Але в душі жила неповторна образна українська мова — мамина, бабусина, сусідів... І кликала в якісь ще незнані глибинні українські світи*» (Дзюба, 2015, с. 16; Дзюба, 2008, с. 51); «*...і це теж, мабуть, одна з причин, один із тих чинників, які потім трішки вплинули на мою долю, на вернули на українство*» (Дзюба, 2008, с. 24).

Усе своє творче життя І.М. Дзюба писав на теми української мови. Не випадково в його працях упродовж понад пів сторіччя провідною є думка про визначальне значення для народу і його існування повноцінного звучання рідного слова. У дослідженні «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1965), спираючись на погляди відомих філософів, письменників, педагогів, лінгвістів, зокрема класиків мовознавства О.О. Потебні та В. фон Гумбольдта, які розвивали ідею про зв'язок мови із життям народу, його характером і культурою, він пристрасно наголошував, що «*мова — це живий символ збірної особистості народу; що занепад національної мови є безпосереднє свідчення занепаду нації і, отже, величезна втрата для духовної скарбниці людства; що для всякої духовно цілісної людини будь-яке ущемлення її мови є посяганням на її “я”, на її народ, і вона неминуче буде такому посяганням протиставитися*» (Дзюба, 2010б, с. 169). Близькою до висновків представників лінгвістичного повороту у філософії, згідно з якими мова є «єдиною реальністю, що визначає і зумовлює досвід, мислення та діяльність людини» (Христокін та ін., 2023, с. 210), є теза І.М. Дзюби про те, що мова органічно пов'язана з духовним життям окремої особистості та суспіль-

ства і що відречення від неї спричиняє мовну асиміляцію та денационалізацію: *«З утратою рідної мови втрачається незглибимий світ підсвідомості, все національне психологічно-духовне підґрунтя, всі підземні води й “таємниці” великої колективної душі, колективного досвіду народу»* (Дзюба, 2010б, с. 171). Палко обстоює цю думку автор і в працях пізніших періодів, зокрема у статті *«Бо то не просто мова, звуки...», що вийшла друком у 1987 році: «Сьогодні на мови та їхнє майбуття не можна дивитися лише з погляду практичного спілкування (комунікативності), — але і з погляду зафіксованих у них багатств національної духовності та історії, з погляду національних почуттів людей, з погляду повноцінного буття нації»* (Дзюба, 1990, с. 71); *«Вона — не випадковий засіб, а особлива, притаманна саме цьому народові форма мислення, втрати якої нічим не можна компенсувати. Втративши свою мову, народ гине як окрема історична величина»* (там само, с. 72). Для кожного народу визнання рідної мови — це визнання своєї національності, але для українців це часто було і є чимось значно більшим — акцією опору колонізаційним та асиміляційним практикам. Збереження і дотримання своєї мови для нас в історії неодноразово набувало політичного забарвлення — *«як свідомий чи несвідомий, вільний чи невільний протест проти політики русифікації, придушення українського народу, його культури та “неіснуючої” української мови»* (там само, с. 79). Тому доля української мови — це доля української нації, її історія — історія боротьби нації за своє існування, про що невтомно стверджує І.М. Дзюба й у своїх дослідженнях початку ХХІ ст.: мова — *«саме національне буття в його минулому, сучасному і майбутньому»*. Ігнорувати цю істину і ставитися до мови лише як до прагматичного засобу спілкування є *«репресивним переконанням»* та *«свого роду вироком смерті, який у голові російсько-українського обивателя виражений знаменитою максимом “А какая разница?”»* (Дзюба, 2004).

Мовне питання постає одним із центральних уже в ранніх текстах І.М. Дзюби, що виходять друком у роки його творчого становлення як літературного критика. Літературно-критичні статті другої половини 50-х років ХХ ст. засвідчили оригінальний підхід молодого автора до вивчення порушених тем та проблем. У статті *«За духовно багатого героя (Молодіжна тема в українській прозі останніх років)»* (1958) дослідник аналізує низку творів української літератури молодіжної тематики, особливу увагу приділяючи їхній мові, висловлюючи глибокі роздуми та висуваючи тези, які виходили за межі «традиційних» трактувань. На думку критика, мова творів українських радянських письменників занадто стандартизована: *«Більшість молодих героїв у художніх творах чомусь говорять сухою, вбогою, якоюсь псевдоінтелігентськи вихолощеною мовою»* (Дзюба, 1958, с. 136). Гарна українська мова у творах також є, але нею розмовляють або люди старшого віку, або негативні в контексті радянських реалій персонажі. І.М. Дзюба висловлює побажання, можна навіть сказати, мрію про те, якою мала б бути мова справді високохудожнього сучасного українського твору: *«...хочеться, щоб наша... молодь в творах літератури заговорила нарішті справжньою українською мовою, точною і виразною, вогневою й іскристою, поетичною і*

чарівною...; щоб нарешті з'явився в літературі юний герой, чиї вислови й дотепи стали б крилатими і пішли у молодь» (там само). Це проблема, яку він тоді ще не називає прямо, але до якої ще не раз повертатиметься і через багато років як актуальної впродовж тривалого періоду — витіснення української мови з активного вжитку, зі сфери щоденного побуту, де вона розвивалася б природно і була б джерелом для писемної мови — джерелом отих згаданих крилатих висловів і дотепів, які в реальності замінювалися у свідомості мільйонів людей російськими цитатами, що були доступнішими, яскравішими і, відповідно, цікавішими (Дзюба, 2006, с. 743). Лише в однієї юної героїні з усіх проаналізованих текстів він виявляє ту органічну мовну стихію, багату на прислів'я, приказки, образні вислови, — *«це не просто ozdoba чи забавки, це сама форма сприйняття навколишньої дійсності, спосіб її пізнання, це — філософія життя»* (Дзюба, 1958, с. 136). У цій статті, написаній у рік сумнозвісної освітньої реформи, що ознаменувала новий наступ на українську мову, І.М. Дзюба порушує проблему її збіднення, штучного обмеження лексичного складу, зведення її до мови газетних штампів, що засвідчують тодішні твори художньої літератури.

У літературно-мистецьких колах боляче сприймали мовну ситуацію кінця 50-х — початку 60-х років ХХ ст. Дедалі гостріше питання русифікації, обмеження функціонування української мови поставало в публічних виступах, у самвидаві, що розвивався із 1963 року. Освітня реформа, яку реалізували через уведення в дію 1959 року Закону «Про зміцнення зв'язку школи із життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР» і яка відкрила всі шляхи для російщення освіти; проголошення на найвищому партійному рівні в 1961 році російської мови як другої рідної для всіх народів СРСР; політичний курс на «злиття націй» і протегування в засобах масової інформації, публічному просторі, освіті та науці російської мови як основи мовної єдності в Радянській державі викликали спротив та активні протести в середовищі національно свідомої молоді. Як висновує І.М. Дзюба, культурницький рух молоді, що зародився на початку 60-х років, *«влада сама виштовхувала в політичне річище: в дисидентстві почали з'являтися нотки принципового протистояння політичному курсові партії. <...> Вважаючи такий розвиток подій зазіханням на її непогрішимість, партія вдалася до випробуваних силових методів»* (Дзюба, 2006, с. 284). Проте до перших арештів у 1965 році молодь ще вірила в незворотність демократичних змін у житті суспільства, що розпочалися після засудження культу особи Сталіна на ХХ з'їзді КПРС. У 1964 році КДБ стали відомі слова І.М. Дзюби, у яких звучало занепокоєння і незадоволення провадженою національною політикою, зокрема й у мовному питанні, водночас у них була впевненість, що спроби домогтися справедливості не матимуть негативних наслідків: *«Для нас, українців, основне — запобігти процесу асиміляції, зберегти себе як націю... Ми готуємо лист у національних справах до ЦК КПРС і ЦК КП України... Боятися нема чого: репресій проти нас, я думаю, не будуть застосовувати — не той час, та й ми ж не збираємося діяти якимось підпільним методом, а звертаємося з наболілих питань до самого керівництва»*.

<...> Було б справжнім прогресом і те, якби керівництво... відмовилося б від ідеї всіх нас негайно зробити росіянами. <...> Адже що вони прагнуть зробити: щоб ми відреклися від своєї історії, від своєї культури, від своєї мови!» (цит. за: Даниленко, 2013, с. 55). У цьому виступі, який було взято до пильної уваги каральних органів, він говорив і про методи зросійщення, коли все відбувалося під виглядом добровільності — скажімо, батьки самостійно вибирали російськомовну школу для своїх дітей. Але насправді це вимушений крок, оскільки не було державної підтримки національних мов та культур, натомість усіляко сприяли поглинанню їх комунікативно і демографічно потужнішою російською. Чи не першим з українських діячів критик також звернувся до досвіду проведення політики українізації 20-х років ХХ ст. як безумовно позитивного в розв'язанні національних питань і наголосив на потребі її повернення (там само).

На початку осені 1965 року Україною прокотилася хвиля політичних арештів. Репресії і заходи з посилення процесів російщення спровокували появу низки творів самвидаву, і з-поміж них — фундаментального дослідження І.М. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У ґрунтовній розвідці автор на значному фактичному матеріалі, спираючись на наукові праці, статистичні дані, власні спостереження, висвітлює погляди на національне питання, аналізує радянську національну, передусім мовну політику в діяхронії та синхронії і викриває її уніфікаторську суть. Праця, за словами Дж. Лібера, стала комплексною спробою першого постсталінського покоління відродити українську колективну пам'ять, українську ідентичність і бути «самими собою» (Liber, 2015—2016, р. 54).

У центрі уваги дослідника — становище української нації в СРСР, окреслене ємним визначенням — «національна криза», що стала наслідком російщення та мовної асиміляції, видаваних за інтернаціоналізм як добровільний і природний вибір народів. На думку М. Павлишина, праця І.М. Дзюби стала «радикальним викликом режиму, звинувачуючи його в діях, спрямованих на знищення української нації..., у продовженні русифікаторської політики царизму, а також у спотворенні постулатів ленінізму з метою виправдання своїх одіозних практик» (Pavlyshyn, 2010, р. 29).

Як згадував Іван Михайлович, написання цієї роботи зумовило «бажання дати своє бачення оцієї проблеми, бо питання існувало, а відповіді не було. Багато говорилося про неблагополуччя (і ми самі говорили, писали), про ненормальне становище з українською культурою, з українською мовою, з Україною взагалі. А якось ширше розкрити, в чому тут проблема — не брався ніхто» (Насправді, 2001, с. 62). У листі, датованому груднем 1965 року, до першого секретаря ЦК КПУ П.Ю. Шелеста та голови уряду УРСР В.В. Щербицького, що виконав роль своєрідної передмови до надісланого їм рукопису праці, І.М. Дзюба висловлює тривогу, спільну для всіх небайдужих українців, за долю своєї нації, наголошуючи, що ніхто у світі нам не заборонить про це говорити: «Я глибоко переконаний, що ця тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді, є неминучим наслідком серйозних порушень національної політики, точніше — цілковитої ревізії ле-

нінської національної політики партії, ревізії, що її здійснив у тридцяті роки Сталін і продовжував Хрущов в останнє десятиліття» (Дзюба, 2010б, с. 49). Оскільки «національна справа — це справа всього народу і справа кожного громадянина», мовчати за прямої загрози національним інтересам неможливо (там само, с. 60). В обставинах, коли кожне слово на їх захист оцінювали як вияв буржуазного націоналізму та «лиття води на млин ворогів», І.М. Дзюба сміливо та відкрито підносить свій голос, викриваючи брехню, що лежить в основі політики Радянського Союзу, і шукаючи шляхи до змін.

Працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» написано з марксистсько-ленінських перспектив, але насправді опертя на погляди класиків марксизму-ленінізму — Леніна, Маркса, Енгельса та ін., які були підґрунтям офіційної ідеології, і їх рясне цитування допомогли авторові дозволеними методами довести, що поширене під впливом пропаганди у свідомості мас уявлення щодо відсталості та реакційності національних питань і, навпаки, прогресивності процесів, спрямованих на «злиття націй», не має нічого спільного з основоположною для соціалізму системою поглядів. Варто зазначити, що ведення дискусії з позицій комуністичного вчення було і безпечнішим, і водночас відповідало світогляду автора та більшості читачів на той час. Як писала М.Х. Коцюбинська про покоління шістдесятників, «вони виховувалися саме в ній, у цій системі, нісши на собі родимі плями середовища, яке їх породило, перейшовши різні стадії його усвідомлення, так і не здолавши переступити через усі його заборони. Багато хто з них на початку були щиро перейняті тими ідеологічними міфами, які потім самі ж відкинули як облуду й гальмо» (Коцюбинська, 1994, с. 5).

Створюючи працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», І.М. Дзюба мав намір адресувати твір трьом категоріям читачів. Перша з них — це офіційні інстанції, влада, якій автор хотів донести чітке повідомлення, підтверджене фактами, про порушення підвалин національної справи, з якими більшовики свого часу прийшли до влади; друга — росіяни й зросійщені люди в Україні, що не помічали справжнього стану справ у мовній ситуації або й виявляли своє вороже ставлення із цього приводу («Хто вам забороняє говорити по-українськи?») та пасивно сприяли здійсненню політики зросійщення; і третя категорія — українці, яким справді боліла доля України, які розуміли національні проблеми і яким була потрібна підтримка в боротьбі за свої права на самовизначення (Насправді, 2001, с. 62, 67; Дзюба, 2008, с. 531). Через книжку авторові вдалося охопити всі три категорії: її прочитало найвище керівництво як у радянській Україні, так і в Москві, російськомовна інтелігенція та учасники руху опору, її передруковували і передавали з рук у руки, розповсюджували на різних наукових та культурних заходах (Бажан, Данилюк, 2000, с. 49—50), особливо ж популярною вона була серед молоді. Її також прочитали й за кордоном — за межами СРСР працю було перекладено багатьма мовами: англійською, французькою, італійською, китайською та ін. За даними, зібраними на основі записів КДБ, в Україні у другій половині 60-х років XX ст. виявлено 70 випадків нелегального поширення дослідження І.М. Дзюби (Обертас, 2010, с. 125). Ідеї, висловле-

ні у праці, знайшли відгук у середовищі критично налаштованих людей, а сам автор став символом протистояння системі. Про важливе значення для українського суспільства книжки «Інтернаціоналізм чи русифікація?» свідчать спогади сучасників, представників тогочасного молодого покоління київської інтелігенції. Зокрема, Л.І. Плющ зазначав, що праця сприяла переходу багатьох російськомовних людей на українську мову після її прочитання, і його самого також («...я сам почав розмовляти рідною мовою під впливом Дзюбиної книги»). Існував навіть своєрідний її «культ» (Плющ, 2002, с. 184—185). В.Я. Мороз згадував, що «...книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись, це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття» (Мороз, 1975, с. 84). Л.Т. Масенко також наголошувала на ролі праці І.М. Дзюби у формуванні мовної стійкості й патріотизму та загалом у світоглядному переламі в середовищі інтелігентської молоді. За її спогадами, наприкінці 60-х — на початку 70-х років XX ст. Київ був зросійщений, більшість молодих людей того часу можна назвати типовими білінгами, коли за межами дому в російськомовному оточенні навіть українськомовні юнаки та дівчата переходили на російську, не вбачаючи в цьому нічого поганого: «І саме трактат Дзюби... довів мені фальш поширеної тоді тези про “гармонійність” російсько-української двомовності, пояснив її ненормальність і згубність для рідної мені мови. Праця давала чітке розуміння того, що не достатньо знати рідну мову й поважати її, треба говорити нею, бо мова живе й розвивається лише в щоденному колективному спілкуванні, без цього вона застигає й мертвіє. Відповідно постало усвідомлення потреби змінити мовну поведінку» (Масенко, 2021, с. 82).

У своїй праці І.М. Дзюба з'ясовує справжню суть теорії «злиття націй». Практика злиття, або, як ще інакше це називали, «тісне зближення» націй, означала ніщо інше, як уливання інших націй у «провідну» російську, їх повільне зникнення і відмову від власної ідентичності. На думку автора, асиміляція, поглинення однією нацією іншої, тотожна колоніалізму, оскільки позбавляє можливості рівноправного співжиття і є глибоко несправедливою щодо асимільованих народів. Усупереч основоположним радянським ідеологемам він твердить, що такий підхід до побудови національної політики не може бути надійною основою для дружби народів, а лише здатен зруйнувати відносини між ними, спричиняючи недовіру і ворожнечу (Дзюба, 2010б, с. 79—80). На початку 70-х років XX ст. Л.І. Брежнев у доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» проголосив тезу про постання нової історичної спільноти людей — радянський народ (Брежнев, 1972, с. 19), що зумовила посилення зросійщення неросійських народів у подальший період. Але вже в середині 60-х років минулого сторіччя, коли І.М. Дзюба працював над працею «Інтернаціоналізм та русифікація?», у політиці, пресі, сферах освіти, культури та виховання наполегливо насаджували теорію про формування просто зараз «єдиної радянської нації» та розвиток спільної для всіх радянських народів

інтернаціональної культури. Автор не оминає цього питання, називаючи на сторінках своєї розвідки такі ідеї «антимарксистськими» та «антисоціалістичними», саму теорію «каламутною», оскільки усвідомлював і передбачав, що формування єдиного народу відбувається не на основі співдружності, а уніфікації, і це лише сприятиме теоретичному обґрунтуванню і виправданню широкого розгортання русифікації: *«Це вже безглуздя не тільки з погляду марксизму, а й з боку елементарної термінології: адже “інтернаціональним” можна назвати тільки те, що властиве, характерне для всіх націй чи всіх націй стосується, всього людства»* (Дзюба, 2010б, с. 80).

І.М. Дзюба чітко визначає справжню причину національної кризи — нерівність. Це домінування російської мови в усіх сферах життя, яке тільки посилюється, нерівноправність культур, другорядне становище національних мов, що призводить до нібито добровільного, а насправді вимушеного зречення самих себе і рідної мови: *«Нерівність... — ось що є неблаганною силою..., що диктує, примушує українця, зокрема й українську масу взагалі, говорити по-російському, відмовлятися від своєї рідної мови. Одні просто перестають відчувати потребу в українській мові, тоді як життя скрізь і всюди владно вимагає російської...; інші ж і хотіли б говорити по-українському, так соромно: всі дивляться, як на дивака (це в кращому разі)»* (там само, с. 174). Пропаганда ж такі явища кваліфікувала як *«успіхи політики дружби народів»*. Нерівність за формальної рівності, переконаний автор, є рушійною силою русифікації, її *«матеріальним механізмом»*. Тоді як ідеологічним чинником був і є російський великодержавний шовінізм, що *«становить “психологічний” механізм русифікації, її “душу”*» (там само, с. 155). Саме останній, духовно-психологічний чинник він визначав як найстрашніший у ситуації, що склалася в мовному та національному житті України (там само, с. 182).

Розмірковуючи про нерівність мов і культур, І.М. Дзюба наводить численні приклади, зазначаючи, що вона є кількісною та якісною. Виявами першої з них є, скажімо, кількісне співвідношення шкіл з українською та російською мовами навчання, кількість учнів у них, статистичні дані щодо видання книжок, накладів преси обома мовами тощо. Якісна ж полягала, наприклад, у тому, що всі ґрунтовні наукові праці виходили російською мовою, а українською — популярна література, або в тому, що в місцевій українськомовній пресі, на відміну від центральної російськомовної, інформацію подавали зазвичай на кілька днів пізніше, та ще й збіднену, менш цікаву: *«От і виходить, що продукція центральних видавництв, російськомовна продукція більше приваблює масового читача, а українську він часто-густо зневажає»* (там само, с. 182).

Фактична перевага російської мови виявлялася в різних сферах життя і побуту, чому сприяла радянська законодавча практика. І.М. Дзюба називає ці сфери *«коліщатками»* механізму русифікації, характеризуючи мовну ситуацію в кожній із них: державний і господарський апарат, де *«по всій республіці згори донизу (до районних центрів принаймні) безоглядно панує російська мова»*; армія, яка стала вагомим *«важелем русифікації»*; вища і професійна освіта, школа, дитячі садки — навчання та виховання провадили переважно

російською мовою, українськомовні діти і молодь зазнавали «мовного калічення», «*навіть у столиці України Києві того самого 1958 року тільки 22 000 учнів було в українських школах і 61 000 — в російських*», а в інших великих містах українські школи обраховувалися лише кількома одиницями. До того ж у них бракувало виховання дітей в українському дусі, не було забезпечено знань рідної історії і культури, не формовано почуття національної належності, власне, українська мова в українських школах була ширмою, «*непотрібною театральністю*» (там само, с. 175—176). У вступі до вишів України переваги були створені саме для випускників російськомовних шкіл, оскільки на конкурсний вступний іспит виносили російську мову на всі спеціальності, окрім гуманітарних (там само, с. 147). І.М. Дзюба відкрито називає русифікацію злочином (там само, с. 177), адже наведені факти засвідчували, що спрямована вона була на знищення в українців будь-якого національного почуття, особливо в молоді. Якщо ж хтось наважувався порушувати мовне питання і звертався в пошуках його розв'язання до можновладців, то отримував звинувачення в націоналізмі та покару — аж до арешту. У цьому зв'язку він згадує про українського мовознавця С.Й. Караванського, який, занепокоєний російщенням шкіл і вищих навчальних закладів, подав клопотання до прокуратури з проханням притягнути до відповідальності міністра вищої і середньої спеціальної освіти УРСР за порушення національної рівноправності, унаслідок чого його було заарештовано (там само, с. 147).

Вражають дані, що підтверджують зросійщення дітей ще з ясельного та дошкільного віку. Автор цитує лист-скаргу від матерів, надісланий до Міністерства освіти УРСР, коментуючи, що це було одне із численних звернень у мовній справі, адресованих в офіційні установи: «*Ми протестуємо і вимагаємо, щоб в дитячих садочках і подібних їм установах, в дошкільному вихованні для наших найменших була введена виключно материнська мова (тут — українська)... Ми проти спотворення і калічення української мови... Мовна політика... в нічому не відбігає від політики бувиших окупаційних держав України*» (там само, с. 177). Але від листа в міністерстві традиційно відмахнулися, обмежившись проведенням із його авторками «роз'яснювальних» робіт щодо ленінської національної політики, як і загалом відверталися та заплюшували очі на трагедію цілої нації (там само, с. 178).

Інші важливі сфери життя, які засвідчували втрату українською мовою своїх провідних позицій і престижу, — культура, книговидання, переклад, преса. У цих контекстах також заохочували російську мову, а українську не вітали й не підтримували. Скажімо, кіно було майже повністю російське, у російському дубляжі виходили й фільми українських студій; у репертуарах творчих колективів або зовсім не було нічого українського, або тільки один чи два номери «для екзотики»; бібліотеки не передплачували українських газет та журналів, а відсоток українських книжок у них був щонайменший; загалом на книжковому ринку було мало української книжки, тут цілком домінувала російськомовна продукція (там само, с. 147, 180—181). Особливої уваги І.М. Дзюба надає перекладацькій справі. Переклади 20-х років ХХ ст. знищені або під забороною, а нові, з-поміж яких були справді непе-

ревершені (наприклад, М.О. Лукаша) видавано мізерними накладками. Водночас більшість багатств світової класики, а тим паче наукової літератури взагалі була не доступна читачеві в українському перекладі, оскільки таких перекладів просто не було. І пояснювали це тим, що натомість є переклади російською мовою. Справа, завдяки якій кожна нація є духовно повноцінною і в яку в усьому світі вкладають величезні зусилля, в Україні була штучно обмежена і обкрадена, що було свідомим порушенням її прав. І.М. Дзюба зазначає, що ці дії спрямовані на відставання української культури і заганняння української мови в пасив, оскільки переклади — це одна з визначальних сфер активного функціонування будь-якої мови (там само, с. 166).

«Українська мова, — твердив учений, — по суті, вигнана з внутрішніх сфер життя, а ті одиниці, які нею користуються в містах, тільки наражаються на глум» (там само, с. 148). У дослідженні є чимало прикладів, що ілюструють наведену цитату. Наприклад: *«А скільки разів кожен з тих, хто наважується говорити по-українському на вулиці, в трамваї і т.д., — відчував на собі глузливі, презирливі чи ненавидячі очі, чув на свою адресу тихі чи голосні лайки! А ось рядова розмова в кінотеатрі: біля афіші кінофільму “Сон”:*

— Ты видел, как бандеровцы прут на этот фильм?..

— Знаю. Мне много не надо. Я б их, гадов, всех... (красномовний жест).

А ось одна мамаша розповідає другій: “Мой сын из-за этого украинского языка не пошел в школу. Он так ненавидит учительницу украинского языка. Он ее называет «бандеровка»” (задоволений сміх обох мамаш).

Ось хлоп’я другого класу заявляє: “Ух, как я ненавижу этот украинский язык”. В нього ще немає ніяких переконань, але це вже є» та ін. (там само, с. 127).

І.М. Дзюба висновує, що такі факти, свідком яких він особисто був неодноразово, є результатом, нехай на рівні побуту, однак від того не менш показовим і руйнівним для існування українства, багатолітньої політики непротидії російському великодержавному шовінізму (там само, с. 127). Усупереч деклараціям про рівність постійно провадилася *«проповідь національної винятковості»*: і в дитячому, і в дорослому віці до радянських людей усіляко доносили ідею [*«расистську»* ідею, як визначає її автор (там само, с. 198)] про особливу роль російського народу і російської мови, що зумовлювало формування комплексу неповноцінності інших націй і їхніх мов. Повсякчас російське ставили вище від національного: *«російська і національна мова»*, *«Русский язык в национальной школе»* як назва журналу, *«Родная речь»*, *«Родная литература»* як назви навчальних книжок із російської мови і літератури, тоді як з української називали *«Читанкою»* тощо. Російська мова фактично стала панівною, її проголошено другою рідною мовою для всіх народів Союзу, мовою міжнародного спілкування. І.М. Дзюба наводить інші факти, що є свідченням реального стану справ з українською мовою в радянській Україні: *«Такое офіційне становище російської мови, а неофіційно ж ми пішли ще далі. Неофіційно, серед найширшої публіки, російська мова — це ознака культурності і шлях “у люди”, національні ж мови — це ознака відсталості й безперспективності, “дивацтва”* (там само, с. 189); *«В літературі, пресі і громадському побуті щодня і щогодини, на кожному*

кроці в неймовірних дозах помітно і непомітно впорскується уявлення про зовсім особливе становище російської мови» (там само, с. 190). Як переконливий факт приниження всіх інших національних мов І.М. Дзюба наводить уривок із газети «Правда», де йдеться про випадок в одній із республік ще на початку становлення радянської влади, коли до відомого політичного діяча, більшовика Нарімана Наріманова якийсь чоловік привів свого сина і попросив «зробити з нього людину» через навчання його російської мови і прищеплення любови до неї. І.М. Дзюба характеризує такі випадки як вияви національного сервілізму, що беруть свій початок ще в колоніальній політиці російського царату, натякаючи на спадкоємність між Російською імперією та СРСР, що успадкував від неї всі методи тиску на підлеглі народи. Але в Радянському Союзі все тільки посилювалося та погіршилося: *«Практика майоризування, вивищування й упривілейовування російської мови, витіснення нею рідних мов народів СРСР пішла так далеко, що стали вже зовсім звичайними і “самозрозумілими” такі заяви, які не часто дозволяли собі навіть офіційні русифікатори дореволюційних часів»* (там само, с. 190).

Українську мову російська витіснила на другий план у всіх важливих галузях, що аж ніяк не можна було б виправдати відсотковим співвідношенням росіян і неросіян, зокрема українців, у СРСР. Спираючись на дані бюлетенів Книжкової палати (Жулинський, 2008, с. 10), І.М. Дзюба констатує украй поганий стан українського книговидання, коментуючи це так: *«...український друк катастрофічно відстає від російського і дає несправедливо мало продукції українською мовою порівняно до відсотка українського населення»* (Дзюба, 2010б, с. 181). Ця відсоткова неспівмірність виявлялася в таких сухих цифрах: *«З кожних 100 крб., які виручають книготорговельні організації в Україні, ледве 6 крб. припадає на українську книжку,.. процент української книжки в бібліотеках УРСР — десь у межах 1—5»* (там само, с. 140); у 1963 році з усіх виданих у СРСР назв книжок друк російською мовою становив 75 % із накладом 81,4 %, тоді як мовами інших народів — 25 % і 18,6 % відповідно, притім що неросійські нації становили трохи менш як 50 % населення всієї країни. Населення УРСР становило 20 % від усього населення СРСР, але книжкова продукція України — це лише 9,8 % від всесоюзної. Крім того що в Україну з Росії завозили велику кількість книжок і періодики, то ще й у самій Україні до кожної української газети видавали відповідну російську і кожне видавництво виробляло значний відсоток російськомовної продукції. Отже, із названих 9,8 %, що було непропорційно мало, російськомовна книжка ще й становила більшу половину (там само, с. 141—142). Величезна диспропорція спостерігалася, якщо порівнювати дані за декілька років: *«Якщо взяти за 100 всю кількість друкованих книжок, випущених в СРСР за 1956—1960 роки, то матимемо українською мовою: кількість одиниць — 3,9 % (російською 77,0%), тиражу — 2,9 % (російською 85,5 %)»* (там само, с. 143). За загальними показниками книжкової продукції Україна перебувала у значно гіршому становищі навіть від інших національних республік, а за галузевими, наприклад за виданням техніко-інформаційних матеріалів, — на останньому (там само, с. 145).

І.М. Дзюба звертає увагу також на значний ціннісний розрив між містом і селом, коли міста були і є великою *«русифікаторською м'ясорубкою»*, *«грандіозною лабораторією русифікації»*, де мільйони українських хлопців і дівчат, що потрапляли туди із сіл, швидко зросійшувалися і вже за рік-два починали розмовляти російсько-українським *«вбогим жаргоном»*, *«бридким варивом»* (суржиком). Автор ставить запитання, чому так ставалося, а не навпаки, чому міста не українізовувалися, адже був постійний великий приплив українського населення із сільської місцевості. Відповідь, на його думку, була очевидною: по-перше, у містах зосереджується начальство і чиновництво, яке говорить російською, причому більшість керівників, а також представників тих професій, що потребують високої кваліфікації, — росіяни, адже існував такий собі «обмін кадрами», а фактично вимішування населення, коли до України та інших республік на командні пости присилали вихідців із Росії, а на різні всесоюзні будови, наприклад у Сибір на Братську ГЕС, — українців, де вони працювали начальниками дільниць і управлінь. Росіяни не відчували жодної потреби вчити і використовувати українську мову, навпаки, нав'язували всім свою, вимагаючи російських шкіл, садків, ясел, закладів культурного та побутового обслуговування. А за їхнім прикладом на російську переходили й підлеглі. По-друге, це пояснювалося занепадом народних звичаїв, заміною їх невибагливою масовою культурою, що її виробляли здебільшого «в центрі», та переважанням, як було зазначено вище, російської книжки, газети, кіно, радіо і т. ін. (там само, с. 136, 158). В Україні мовно-національна відмінність між українським селом та зросійщеним містом посилювала й соціальні, за висловом І.М. Дзюби, *«хворобливі ненормальності»*, зокрема комплекс «нижчости села» за рівнем культури та соціальним статусом, зневаги до села і селян, тому і траплялися непоодинокі випадки демонстративних словесних образ: *«Ты сначала научись говорить по-человечески»*, *«кугуты»*, *«Извините его, он из села»*, *«хохлацкий язык»* (там само, с. 136, 208). Приниження та знущання, спрямовані на будь-якого селянина-українця в місті (та й загалом українця), викликали почуття *«як на чужині, “на нашій, не своїй землі”*», і такий розпад народу на дві частини, коли одна з них, «нижча», спілкувалася рідною мовою, а «вища» — засвоєною, чужою, лише поглиблювалася і приховував у собі велику небезпеку для майбутнього (там само, с. 207—208).

Важливими є погляди І.М. Дзюби в цьому контексті і на теорію двомовності, яка була дуже популярною в радянські часи. Ідеологи двомовності характеризували її як позитивну тенденцію, добровільний вибір мільйонів, що його втілювали насамперед у переході національних шкіл на російську мову навчання «за бажанням батьків», і це, всупереч елементарній логіці, було нібито ознакою їхнього розвитку. Дослідник не стримує свого гніву, оцінюючи й відповідну освітню реформу, і саму теорію як одне з прикриттів російщення, укотре підкреслюючи, що коріння таких злочинних методів — ще в Російській імперії, але нинішніх діячів це ніяк не бентежить (там само, с. 193). Яка може бути добровільність у виборі школи, коли батьки добре знають, що у вищі дитина буде навчатися російською, що з нею вона

«стане людиною», як писали в згаданій статті «Правди», а з українською нічого досягти не вдасться? І.М. Дзюба викриває фальшивість теорії двомовності, оскільки *«офіційно говориться про двомовність, а насправді панує в офіційному та суспільному житті одномовність — російськомовність»* (там само, с. 194—195). Крім того, якщо все-таки припустити, що двомовність у СРСР переважала, то двомовними були не всі — лише неросійські народи змушені були вивчати другу мову, а росіяни лишалися одномовними. Автор різко критикує таку мовну політику партії, удаючись до їдкої іронії та застосування риторичних прийомів, властивих самій радянській пропаганді: *«Як сподіваються ці теоретики викрутитися з цієї, так би мовити, “нерівності”, “ущемлення” росіян? Може, ошчасливлять і російський народ другою рідною мовою: українською чи татарською, а то й бурятською, приміром? Треба ж виправдати формулу про двомовність як характерну прикмету радянського народу!»* (там само, с. 194). А також прямо звинувачує владу у скоєнні великої несправедливості — у дискримінації української мови, яку звели у школах до необов'язкового предмета, у розділенні мов на потрібні і непотрібні (там само, с. 196).

У книжці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.М. Дзюба чи не першим в українській науці заговорив із читачами про українізацію — період, коли підтримували і розвивали українську мову та культуру на противагу сьогоденню, провадили велику національно-виховну роботу, яку автор кваліфікує як *«дерусифікацію»*, прагнучи хоч би частково заповнити цю лакуну в історичній пам'яті народу і наголошуючи на її значенні для розвитку української нації. У час написання дослідження про українізацію боялися згадувати, а саме слово зробили одіозним. Однак цей період, на його думку, був справді вірцевим, *«чесною й енергійною спробою»* впровадити українську мову в усі ділянки життя, її популяризації і вивчення, як і повсюдного вивчення української історії та культури, виховання почуття національної належності (там само, с. 85, 150). Тому нищення здобутків українізації в наступне десятиліття і усунення людей, які її провадили, поєднане з фізичним винищенням української нації — *«всесвітньовідомих учених і письменників, сотні талантів в усіх галузях культури, а рядових інтелігентів — тисячами й тисячами... заодно і кілька мільйонів селян штучним голодом у 1933 році»*, — було однією з найбільших трагедій усієї української історії (там само, с. 153). І.М. Дзюба говорить про страхітливі наслідки 30-х років ХХ ст. для української нації — власне, про підрив її сил, зниження життєвого потенціалу та розкручення з новою силою маховика російщення.

У час «небувалого розквіту української нації» кожна спроба відродження української мови і культури зазнавала стримування та компрометації, а наявні надбання і традиції культурної історії України — мародерства та штучного збіднення. Після 1933—1937 років *«багато людей навіть боялися признатися, що вони українці»* (там само, с. 202). До найтяжчих наслідків політики зросійщення І.М. Дзюба зараховує денаціоналізацію, масовий комплекс національної меншовартості і фактичне зменшення питомої ваги українців. Згідно з наведеними красномовними статистичними даними,

якщо протягом XIX ст. питома вага українців не змінювалася, то за період від 1897 року до 1959 року вона зменшилася до 3,43 % (показники за національністю) і до 6,01 % (показники за українською мовою як рідною) (там само). Вражають дані про те, що перепис 1959 року виявив 10,2 млн людей у СРСР, які, визнаючи свою питому національність, рідною мовою вже називали російську. Пропаганда кваліфікувала такі результати як великий успіх національної політики радянської держави, однак І.М. Дзюба дає їм свою об'єктивну безапеляційну оцінку, руйнуючи міфи про процвітання неросійських націй: «...мовна русифікація — це перший етап русифікації етнічної. <...> Давайте спокійно вдумаємося в цю формулу (щодо 10,2 млн людей, які зреклися рідної мови. — І.Р.). З неї випливає, що дружба народів ототожнюється з русифікацією, що метою нашої національної політики є в остаточному підсумку знов-таки русифікація» (там само). Отже, двомовність — це лише перехідний етап до «мовної єдності», а насправді асиміляції, і СРСР, спадкоємець Російської імперії, — єдина країна у світі, яка ставить собі за мету знищити національні мови і замінити їх однією — російською.

І.М. Дзюба мав сміливість порушити питання про права української нації та української мови в добу «*русифікаторського насилля*», відкрито звертаючись до читачів в Україні, СРСР та за кордоном, щоб продемонструвати, що немає добровільної русифікації, і всі тези про рівність мов і культур — позірні. Він не лише викриває, а й шукає шляхів подолання цього насильства, цієї страшної несправедливості. І, на його думку, протиставити цьому можна лише одне — свободу: «свободу публічного і чесного обговорення національних справ, свободу національного вибору, свободу національного самопізнання, самоусвідомлення і самовироблення» (там само, с. 224). І.М. Дзюба констатує зростання невдоволення політикою денаціоналізації серед дедалі ширших кіл українців, насамперед молоді, яка приходила до «*відчуття України*». Стихійні протестні вияви, як індивідуальні, так і групові, які перераховує автор (наприклад, написання листів до різних установ, поширення анонімної поезії і публіцистики, літературні вечори та дискусії), є природними й закономірними, адже це вияви «*“самозахисту” нації перед лицем очевидної перспективи зникнення з сім'ї людства*» (там само, с. 216), і спинити їх жодними обмеженнями не вдасться попри активізацію органів КДБ, «*яким чомусь передоручено національну політику в Україні*» (там само, с. 214). Автор наводить приклади зростання ролі національно-мовного чинника в різних країнах, зокрема у Франції, Ірландії, Вельсі, і висловлює віру в український народ та його здатність до самозбереження і самозахисту, що і він не стане «*відщепенцем роду людського*». Мільйони українців винищено за роки радянського терору, але українська нація жива, і нікому й ніколи не вдасться її знищити (там само, с. 218—219).

Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» не втратила своєї актуальності протягом багатьох років після її написання, оскільки й причини, що зумовили її появу, не зникали. На жаль, не припинялися і навіть посилювалися процеси зросійщення, денаціоналізації українського народу, функційного обмеження української мови та культури як у 70—80-х роках,

так і в перші десятиріччя незалежності. Як зазначав М. Павлишин, теми, порушені в дослідженні, знайшли відгук у подальшому доробкові самого автора, а також позначилися на українській протестній публіцистиці загалом, зокрема основні мотиви публіцистичних текстів періоду перебудови другої половини 80-х років XX ст. часто звучали як парафрази відомої праці І.М. Дзюби (Pavlyshyn, 2010, р. 30). Л.Т. Масенко схарактеризувала працю «Інтернаціоналізм чи русифікацію?» як перше соціолінгвістичне дослідження мовної ситуації радянської України, у якому спростовано тезу про гармонійність російсько-української двомовності, а також висвітлено багато замовчуваних в офіційному радянському мовознавстві питань, зокрема єдності мови, культури й національної свідомості та згубного впливу денационалізації на моральний стан суспільства (Масенко, 2004, с. 55). Зі здобуттям незалежності це дослідження І.М. Дзюби стало підґрунтям для визначення важливих напрямів українського мовознавства, насамперед стосовно вивчення мовної ситуації в Україні та мовної політики радянського періоду. Не втратила актуальності праця і дотепер, бо русифікацію чинить Росія на окупованих українських територіях, знищуючи українську мовну та національну ідентичність.

Наприкінці 80-х років XX ст. І.М. Дзюба в низці нових публікацій повертається до питань, що їх порушив у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», власне, до обговорення мовних проблем, аналізу мовних реалій України, зокрема тривалого російщення та впослідженого становища української мови. У 1987 році на сторінках газети «Вечірній Київ» виходить його стаття під назвою «Бо то не просто мова, звуки...», у якій йшлося про цінність кожної мови, а також про потребу захисту української мови від загроз її знищення внаслідок утисків і заборон у Російській імперії та СРСР. Стаття спричинила активну дискусію, до газети почали надходити сотні листів-відгуків (за редакційними даними, близько 500), деякі з них було надруковано, а згодом — відгуки вже на опубліковані листи. І.М. Дзюба уважно ознайомлюється з ними, опрацьовує та аналізує, на основі чого впродовж 1987—1988 років з'являється цикл його статей під загальним заголовком «Дискутувати про мову чи розвивати її?». Згодом усі публікації вийшли окремим виданням (1990). Статті І.М. Дзюби цього періоду, як і його класична праця, мають характер соціолінгвістичних досліджень, адже скрупульозний аналіз змісту листів дав змогу досить повно окреслити риси мовної ситуації в Україні доби перебудови та визначити її причини, вивчити суспільні настрої, тогочасну громадську думку щодо мовних проблем і ставлення до української мови людей різних професій і віку, соціального стану та походження, зробити висновки про рівень мовної і національної свідомості в суспільстві і висловити своє бачення розв'язання актуальних питань буття мови.

І.М. Дзюбу вразила гостра поляризація читацьких думок, що засвідчила наявний у суспільстві розкол на мовному ґрунті (Дзюба, 1990, с. 17). У вступному слові до перевидання 2012 року він зазначить, що в надісланих до редакції листах розкривалася атмосфера *«тієї морально страшнуватой доби»*, вони засвідчили *«низьку культуру (слушніше — брак культу-*

ри) міжнаціональних відносин, хаос у поглядах на духовні цінності, комплекс меншовартості більшості українців» (Дзюба, 2012а, с. 4—5). Мовне питання виявилось надзвичайно дразливим для багатьох дописувачів, адже під впливом комуністичної пропаганди досі були поширені думки, що в майбутньому буде одна мова і що двомовність, а ще краще російська одномовність — це дуже прогресивно, відповідно вживання української мови говорить про відсталість або й про прояви націоналізму (Дзюба, 1990, с. 8). Але було й багато світлих думок, слушних пропозицій і щирого вболівання за українську мову. На основі власних життєвих вражень і спостережень люди намагалися схарактеризувати суспільне становище мови: *«І треба сказати, що, за всієї різнохарактерності пошти, переважає глибока тривога за долю української мови, я б сказав: почуття кривди за неї. Нинішню мовну ситуацію переважає більшість наших кореспондентів вважає незадовільною і ненормальною»* (там само, с. 67). І це відповідало дійсності — уже сама необхідність розгляду питання про мову і потреба доводити її право на життя свідчили про ненормальність такого становища: *«А от коли мовне питання нагадує про себе болем, та ще й болем багатьох людей — це свідчення гострого неблагополуччя»* (там само, с. 103). Як констатує І.М. Дзюба, в Україні і, зокрема, у Києві *«помітна тенденція до звуження сфери використання української мови, вона почала зникати не тільки з різних ланок громадського життя, а й навіть з міських вивісок, наочної агітації, оголошень у транспорті тощо»* (там само, с. 8). Як і 30 чи 20 років тому, батьки схильні віддавати дітей до шкіл із російською мовою навчання, щоб полегшити їм вступ до вищих навчальних закладів, що довело майже до «нульової позначки» кількість українських шкіл і дитячих садків у великих містах, зокрема й у столиці. Дотепер збереглася опція звільнення дітей від вивчення української просто написанням батьками заяви, і багато хто нею скористався, про що йдеться в листі від директорки однієї з київських шкіл (там само, с. 112). Як і в праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», науковець наголошує, що це не добровільний вибір: якщо скрізь російська мова, у всіх державних установах, і якщо йдеться про її вищість і неперспективність української, то вибір батьків буде очевидним (там само, с. 55). Поглиблюються інші тривожні тенденції, що стосуються оцінних параметрів характеристики мовної ситуації: люди не соромляться агресивно заявляти про те, що не розуміють української мови, не мають у ній потреби, не вбачають у ній жодної цінності; водночас на пропозиції розширення її прав, особливо в контексті дискусій, що точилися тоді у пресі про потребу надання українській мові статусу державної, реагують як на примус і насильство (там само, с. 41). У багатьох листах ідеться про те, що з людей, які розмовляють українською, насміхаються або їх ображають. Не рідкістю було почути у книгарні на запитання про книжку, яка зацікавила, таке застереження: *«Это на украинском языке»* або на дитячому майданчику адресоване дитині, що хоче гратися з іншими дітками: *«Не иди к ним, а то еще по-хохляцки научишься»* (там само, с. 43). Станом на кінець 80-х років XX ст. українська мова дедалі рідше звучала у столиці України,

про що говорили багато дописувачів — як киян, так і відвідувачів Києва. Наприклад, її не було в оголошеннях метро та в інших видах громадського транспорту, на стадіонах, вокзалах. Один із читачів порушив питання етики спілкування на телебаченні: чому до телеглядачів звернення українською, а потім у розмовах з усіма без винятку учасниками передачі лише російською? (там само, с. 107). Поширеною була практика, коли керівні особи виступали російською мовою, єдиною мовою спілкування вона була й на офіційних зустрічах, зборах, конференціях, з'їздах, урочистостях. Від української мови відійшли цілі соціальні групи населення, а це переважно були представники тих професій, що стосуються перспективних галузей, — це наукова і технічна інтелігенція та загалом жителі великих міст. На думку І.М. Дзюби, це матиме дуже недобрі наслідки: не просто звуження сфер використання української мови, а *«збіднення змісту українського мовлення, зниження його інтелектуального і духовного потенціалу, тобто, зрештою, і вихолощування української національної культури»* (там само, с. 84).

Як і багато дописувачів, він у своїх відгуках на листи не лише називає факти порушення прав української мови, але й визначає причини такого її суспільного становища. Одна з них — низький рівень мовної та національної свідомості населення, про що свідчить недостатня мовно-національна вихованість, мовно-національна культура самих українців, адже свою рідну мову вони вважають неprestижною і неперспективною і що їм достатньо абияк засвоєної російської, а українська не потрібна (там само, с. 8, 11). Таке ставлення з'явилося не саме по собі і не через якісь недоліки чи недосконалості української мови, а стало наслідком цілої низки історичних чинників — несправедливостей, насильств і жорстокостей, учинених щодо українства. І.М. Дзюба перераховує їх: це заборони царського уряду, переслідування українських діячів культури за звинуваченнями в «мазепинстві» і сепаратизмі, винищення в часи Сталіна національної інтелігенції як «буржуазних націоналістів», брежнєвські придушення, великодержавний шовінізм, що пояснює, чому українська мова в СРСР так і не здобула належного їй місця в міському житті та важливих суспільних сферах (там само, с. 46, 57, 93). Багато дописувачів зізнавалося, що люблять рідну мову, але соромляться нею говорити. Для них вона — лише мова домашнього вжитку, а в позаприватному спілкуванні, в установах, на вулиці, у магазинах, на роботі — російська. І.М. Дзюба визначає підґрунтя такої повсюдної диглосної ситуації в Україні: *«Здавалося б, ніхто їм не забороняє (розмовляти українською. — І.Р.). Та є примус невидимий, але сильніший, ніж міліцейський: примус панівної думки, панівної атмосфери»*. Він емоційно звертається до всіх, хто вважає, що українська мова ніколи не мала й не має жодних обмежень: *«...коли людина має юридичне право (говорити на Україні українською мовою, звертатися нею в державних установах тощо), але скористатися цим своїм юридичним правом не може (бо не зрозуміють, бо поставляться недоброзичливо або і вороже, бо глузуватимуть або й образять), — то що це: добровільність чи насильство, шановні прихильники мнимої “добровільності” і противники уявного “насильства”?»* (там само, с. 57).

Аргумент про те, що українці самі відмовляються від української мови, не витримує критики. Звинуваченням на адресу політичного режиму звучать такі слова І.М. Дзюби: *«Досі історія не знала жодного випадку, щоб цілий народ — та ще який: п'ятдесятимільйонний! з великою історією, культурою, літературою! — сам, добровільно зрікався своєї мови. Виходить, ми перші? То ж яким мало б бути суспільство, яке довело свій народ до такого стану?! По-моєму, гіршого присуду соціалізму й соціалістичному інтернаціоналізму не придумав би ніякий лютий ворог»* (там само, с. 88).

Характеризуючи становище української мови та його причини, І.М. Дзюба разом із небайдужими читачами шукає і шляхи їх подолання. Більшість дописувачів уважала дуже потрібним і доцільним обговорення актуальних питань функціонування української мови, висловлювалася на підтримку її розвитку, надавала цілком конкретні пропозиції і поради. Інколи саме такого змісту листи були не підписані. І.М. Дзюба висловлює здогад, що, найімовірніше, це свідчить про те, що люди все ще бояться відкрито ставати на захист української мови. Натомість листи агресивно-шовіністичного характеру завжди були підписані, і якщо в демократичних країнах такі автори були б притягнуті до кримінальної відповідальності за розпалювання національної ворожнечі і образу національної гідності, то в СРСР, що проголосив нещадну боротьбу з націоналізмом (навіть якщо він уявний), вони досі відчували безкарність, адже *«за ними — сила»* (там само, с. 93). Прикриваючись тезами про дружбу народів і про природність асиміляції, у цих листах і надалі *«тягли за вуха український націоналізм»* та використовували клішовані фрази на кшталт *«суть діла не в тім, якою мовою ми говоримо...»*. Він реагував на ці листи досить стримано, але виважено й гідно: *«Заспокойтеся. Нікому немає діла до того, якою мовою говорите Ви особисто. Не про те ж річ, — а про долю мови цілого народу. Хочеться Вам — і асимілюйтеся. А мені, наприклад, не хочеться... Тільки чому це по-Вашому виходить, що Ви — “інтернаціоналіст”, а я — “націоналіст”?»* (там само, с. 35). Такий інтернаціоналізм, додає Іван Михайлович, може призвести лише до відмови народу від самого себе.

Важливими були такі пропозиції щодо піднесення престижу української мови, які цілком поділяв і І.М. Дзюба, а також доповнював їх своїми: просвітництво з мовно-національних проблем, до якого варто залучати науковців, письменників, відомих діячів культури, митців [згадано виступи Ади Роговцевої на підтримку мови (там само, с. 50)]; виховна робота з використанням загальнодоступних джерел інформації, що сприятиме створенню загальної атмосфери поваги до української мови, формуванню національного самоусвідомлення і гідності; розширення вивчення мови в навчальних закладах; обов'язкове знання української мови державними чиновниками; створення таких умов у суспільстві, щоб люди відчували потребу в мові [І.М. Дзюба уточнив від себе, що ця потреба має бути двоступеневою: як суспільно-практичною, так і духовною (там само, с. 69)]; проведення наукових досліджень, які давали б змогу схарактеризувати мовну ситуацію в країні і зрозуміти мотиви мовної поведінки людей (тобто пропозиції проведення

соціолінгвістичних досліджень із залученням таких методів, як анкетування), що так само допомогло б регулювати міжнаціональні стосунки в суспільстві (там само, с. 64); збільшення кількості і якості видань української книги, розвиток української преси, підтримка української культури.

Зауважимо, що майже всі пропозиції можна схарактеризувати як методи так званої «лагідної українізації», що уникали будь-якого примусу й базувалися на переконуванні, вихованні, культурницькій роботі та на принципах добровільності. Водночас І.М. Дзюба наголошував, що маємо відрізняти примус від вимог цивілізованого суспільства, до яких належить і обов'язок вивчати мову країни та використовувати її в публічному просторі. Інакше це вже буде насильством над співгромадянами, які захочуть реалізувати своє право звертатися українською мовою і у відповідь також чути українську мову в державних установах та закладах. Тому були і пропозиції політичних та адміністративних заходів, а в низці листів порушено питання про надання українській мові статусу державної. Узагальнюючи ці пропозиції, І.М. Дзюба констатував, що всі вони доцільні й потребують реалізації *«в певних розумних, продуманих пропорціях і комбінаціях»*, але варто все-таки уникати заходів, які б нав'язували українську мову (там само, с. 69).

Важливими є погляди самого науковця щодо надання українській мові статусу державної, а також щодо спроб зробити російську другою державною мовою. Варто зауважити, що таких поглядів він дотримуватиметься і в подальших своїх наукових та публіцистичних творах. Отже, окреслюючи значення утвердження української мови як державної, І.М. Дзюба висловлював упевненість, що це значення визначальне: *«По-перше, було б покінчено з уявленням, що вкорінювалося в попередні десятиліття: ніби українська мова — це щось минуле, приречене на поступове зникнення, щось таке, з чим лише тимчасово доводиться миритися... Це докорінно змінило б усю ситуацію, оздоровило соціально-психологічну атмосферу навколо української мови. По-друге, статус державності української мови змусив би державний апарат рахуватися з нею, зобов'язав їх знати її і володіти нею... По-третє, уконституювання української мови як державної зобов'язало б державні органи тримати під постійним контролем рівень її суспільного функціонування, розробляти науково обґрунтовану стратегію її оптимального розвитку, кадрового, матеріально-технічного і технологічного забезпечення (включаючи проблеми, пов'язані з комп'ютеризацією) тощо»* (там само, с. 96—97). Щодо російської мови як другої державної І.М. Дзюба категоричний: потрібно відштовхуватися від того, що українська і російська мови в нерівних умовах, становище їх неоднакове. І якщо українській мові статус державної потрібен для її захисту і протидії тим явищам, що загрожують її існуванню, то російській мові нічого не загрожує, вона вільно розвивається і функціонує, у Росії двомовності немає, а в інших республіках російська мова звучить не лише в побуті, а й у суспільному житті як мова міжнаціонального спілкування, тому *«робити її ще й державною для кожної республіки — досить дивно»* (там само, с. 98). Але якщо говорити про майбутнє, то Україна має дбати про мови чисельно менших національних груп, що мешкають на її території, про мови корінних

народів. І в цьому І.М. Дзюба виявляв державницьку позицію, пропонуючи реальні шляхи розв'язання нагальних завдань мовної політики. Отже, наприкінці 80-х років ХХ ст. учений на повний голос сказав про мовне питання як про одне з вузлових для життя української нації, винісши його на вістря суспільних обговорень, так само, як він це зробив у середині 60-х років, створивши текст, що став символом епохи українського руху опору.

У працях 90-х років ХХ ст. — початку ХХІ ст. І.М. Дзюба неодноразово звертається до актуальних проблем функціонування і розвитку мови, формування української ідентичності, мовної ситуації та мовної політики Української держави. У статтях, есеях, доповідях цього періоду учений зосереджується на потребі відновлення повноти українського життя, надаючи пріоритетну роль мові як ключовому елементу пострадянської трансформації українського суспільства, невіддільному атрибуту нації, засобу відродження і збереження національної самобутності.

Однак твори І.М. Дзюби доби незалежності засвідчують тривогу автора з приводу ситуації, що складалася в мовному житті країни. Позитивної динаміки мовного питання так і не відбулося, і українська мова й надалі була на маргінесах культурного та суспільного життя. Він змушений констатувати, що незважаючи на статус української мови як державної нерівноправність мов в Україні не зникла, дуже мало зроблено для емансипації та суспільної підтримки української мови, дискримінованої в попередні сторіччя (Дзюба, 2006, с. 143—144, 155; Дзюба, 2012б, с. 379). Сучасне її становище науковець характеризує як *«глуху самооборону від мовно-культурної експансії сильнішої держави»* (Дзюба, 2010в, с. 21), що призводило до роз'єднаності українського суспільства, невиробленості спільних цінностей та єдиного *«центру тяжіння»*, якими могли б бути саме українська мова і культура.

У статті «Сучасна мовна ситуація в Україні» (2002) автор ставить перед собою та читачами запитання, чи нормально і чи справедливо те, що в Україні мова титульної нації не є *«повноприсутньою»* у житті суспільства, що вона на периферії наукового життя, масової культури і міського побуту, за винятком міст на заході країни, а в багатьох сферах життя переважає російська мова і російська культура. Це негативно впливає на саму мову — знижується її *«працездатність»*, загальмовується розвиток, не задіяними лишаються її внутрішні сили (лексичні, словотвірні ресурси) (Дзюба, 2002, с. 25). Така ситуація не сприяє виробленню мовно-культурної ідентичності населення, що призводить не лише до *«звуження простору спілкування нації»*, а створює небезпеку для її існування, як і існування української державності.

Суспільство глибоко зрусифіковане і російщення триває, що є наслідком системної асиміляції українського народу. У цей період на втрати мовної політики вплинули й інші обставини: об'єктивні (*«кризовий стан суспільства, зниження престижу українськості внаслідок соціальних розчарувань»*) та суб'єктивні (*«незацікавленість державних структур, “втома” громадських інституцій, пряма політична протидія з боку певних груп»*). Унаслідок браку державної волі та належного фінансування не виконується мовний закон і не створюються програми з підтримки української мови (там само,

с. 26—27). Ба більше, представники окремих політичних сил стверджують, що українська мова ніколи не зазнавала утисків та переслідувань, тому і захисту не потребує. І для них нічого не важать сотні архівних документів і тисячі фактів, що підтверджують російські асиміляційні практики. І.М. Дзюба кваліфікує такі заяви як невігластво і цинізм або й свідомий політичний тиск і пропаганду, протидією яким можуть бути лише активна діяльність з оприлюднення відповідних документів, усеохопне інформування населення про факти заборон української мови, широка державна підтримка української мови і різноманітної українськомовної продукції (там само, с. 27—28).

І.М. Дзюба зосереджує увагу на понятті «російськомовне населення», яким часто маніпулюють, особливо в передвиборчі періоди. Ішлося нібито про придушення російської мови і культури, порушення прав і «страждання» російськомовних, тоді як про права українців традиційно не згадували — ані про їхнє право на українську книжку, пресу, освіту, ані про право на майбутнє своєї нації. Поняття є, його активно використовують, *«але де, — запитує вчений, — наукові дослідження, в яких було б розкрито зміст цього поняття під кутами зору статистичним, культурологічним, соціолінгвістичним, соціопсихологічним, мотиваційним...»* (там само, с. 29). Чи не першим це питання порушує саме І.М. Дзюба, будучи переконаним, що поняття «російськомовне населення» некоректне, науково необґрунтоване і виникло воно на хвилі антиукраїнських політичних та ідеологічних спекуляцій для відмежування від української мови та культури, відмови від української тожсамости та приєднання до Росії.

Для політичного тиску на Україну, крім «російськомовного населення», використовували й інші маніпулятивні технології, зокрема тезу про багатонаціональність і багатомовність, хоч статистичні дані, якими оперували, були вже застарілі й стосувалися радянських часів, а маніпуляції були потрібні для розмивання української ідентичності в *«поліетнічності та поліконфесійності»* (Дзюба, 2010в, с. 20). Крім того, і за радянського періоду ця статистика, коли називали цифри 80—100 (нібито стільки національностей мешкало в кожній республіці), була неправдивою, адже ото-тожнювали національності і поодиноких представників національностей, що, звичайно, мали б трактувати по-різному. Натомість такі цифри давали підстави визначати їх як досягнення політики інтернаціоналізму, хоч насправді за цим стояла зневага до конкретної національності і здійснювалася жорстока денаціоналізація — *«заперечення суверенітету, національної державності, можливості повноцінного національного розвитку взагалі — ви, мовляв, уже не республіка українського народу, а республіка багатьох народів (10, 50, 100 — цифру кількості можна було “дати” будь-яку)»* (Дзюба, 2006, с. 195). І.М. Дзюба закликає звільнитися нарешті від цієї *«псевдоінтернаціоналістської»* антиукраїнської аргументації, аналізує наявні статистичні дані самостійно та робить висновок про етнічну стабільність України впродовж усього ХХ ст., де корінне населення абсолютно переважає.

Активно також послуговувалися протиставленням «західняків» і «східняків», розпалюючи галичанофобію, підмінюючи поняття «українська мо-

ва» вигаданою «галицькою мовою», яку нібито всіх примушують вивчати замість «справжньої» української. Таку псевдотурботу про українську мову І.М. Дзюба характеризує як *«дрібне шахраювання у великій стратегії безчесття», «опіку вогнем і мечем, батогами і отруєним пряником»* (Дзюба, 2010в, с. 55, 101). Боротьба з українською мовою під виглядом боротьби за її чистоту насправді мала давню традицію: *«Трагічний парадокс нашої історії: скільки разів українофоби, нищителі нашої культури і мови, намагалися виставити поперед свого ударного загону броньований щит з намальованим на ньому ритуальним портретом вусатого “Кобзаря Тараса”!.. Порядком захисту української мови ліквідували Інститут української наукової мови як найнебезпечніше вогнище петлюрівщини і винищили кадрів мовознавців... Вже після Другої світової війни в УРСР почалася і тривала до 80-х років кампанія вичищення української мови від усього, що могло віддалити її від братньої російської — аж до того, що видавництва одержували списки слів, не рекомендованих до вживання в літературних творах»* (там само, с. 101). І ось тепер, на третьому десятку років незалежності України, знову вдаються до випробуваних методів компрометації української мови, протиставляючи Галичину решті України: *«Не під силу перекреслити Україну напругу — скреслюють збоку. Не можуть скасувати ціле українство — починають з галичанства»* (там само, с. 104).

Крім того, політично тенденційними були чергові заяви про двомовність і надання російській мові статусу другої державної. І.М. Дзюба вже не вперше у своїх працях висловлює однозначно негативне ставлення до цих провокативних ідей, наголошуючи на відмінностях між типами двомовності, що є в загальносвітовій мовній практиці, та специфічних особливостях мовної ситуації в Україні: *«...треба бачити принципову різницю між іманентним культурним білінгвізмом та ідеологічно запрограмованою двомовністю радянського типу, якій призначалася роль перехідного етапу до тріумфальної одномовності»* (Дзюба, 2002, с. 31). Парадокс у тому, що за двомовність в Україні виступали *«принципові одномовники»* [ті, хто не знає і не хоче знати української, і друга державна мова їм треба тільки для того, щоб законодавчо утвердити своє незнання (Дзюба, 2006, с. 419)], а так звані «націоналісти» фактично є двомовними (вимушено знають не тільки українську, а й російську). Тому всім, хто хоче офіційної двомовності в Україні, І.М. Дзюба насамперед радить вивчити українську мову, а не розколювати суспільство за мовною ознакою. А також зважити, до яких наслідків це може призвести: *«На мій погляд, позиції російської мови це мало змінить, оскільки не зайнятого нею простору майже не лишилося, зате на другий день зникнуть українські декорації нашої держави — вівіска, реклама, офіційні документи українською мовою. Воно-то картина стане “прозорішою”, але жаль розлучатися з ілюзією, що живемо в українській державі»* (Дзюба, 2002, с. 31). Отже, у незалежній Україні з усіх національних меншин, що тут мешкають, найбільш загроженою групою є українськомовні українці. Надання російській мові статусу офіційної, стверджує вчений, перетворить українську на цілком другорядну, аж до її загибелі, і матиме згубні наслідки для України як держави.

І.М. Дзюба з болем констатує, що політичні спекуляції навколо української мови не вщухають, за її рахунок намагаються компенсувати всі соціальні біди, економічні труднощі, політичні негаразди. Нею торгують у політичних баталіях, і кожен, хто незадоволений станом речей, перекидає своє незадоволення на українську мову — як символ українства: *«І те, чого не встигли доконати царський урядник, московський піп і більшовицький комісар, — докінчать рідні шаромижники “общерусскости”»* (Дзюба, 2006, с. 422).

Цікавим є спостереження І.М. Дзюби щодо соціально-професійних груп в українському суспільстві на початку ХХІ ст., які побоюються звуження позицій російської мови і, відповідно, протистоять українській. По-перше, це *«частина старої радянської і компартійної бюрократії та її нащадків з їхньою генетично запрограмованою зневагою до української мови»*. Він зазначає, що саме ця група інспірує настрої депутатського корпусу Верховної Ради України, тому надія тут може бути тільки на те, що в суспільстві зросте почуття національної гідності, *«і слугам народу доведеться з ним рахуватися»* (там само). По-друге, це бізнесмени, у середовищі яких рутинною є практика ділового спілкування російською. Але й тут можна сподіватися на зміни, що наступні покоління представників ділового світу *«реагуватимуть на зміни мовної атмосфери суспільства, і українська в їхньому колі стане звичнішою. Це ж для них справа зручності, а не політики, вони пристосовуватимуться до “попиту”»* (там само, с. 423). По-третє, це *«професійно “замкнені” на російській мові: викладачі російської мови і літератури, журналісти, викладачі вищих навчальних закладів, науковці, звиклі писати російською та ін.»* (там само). У контексті згадки про журналістське середовище І.М. Дзюба ще раз повертається до питання якості українськомовної продукції, як і багато років тому в *«Інтернаціоналізмі чи русифікації?»*. За його словами, у 90-х роках ХХ ст. було чимало першокласних журналістів, які працювали в українськомовних виданнях і хотіли б надалі в них працювати, проте нині цих видань уже немає або вони ледь животіють, що змусило цих фахівців переходити до добре фінансованих російськомовних газет та журналів. Ось і відповідь на запитання, чому російськомовна продукція професійно якісніша за українську. І по-четверте, такою *«очужілою»* до української мови групою є ті, хто не спромігся і не хоче пізнати українство в усій його повноті, а має уявлення про нього лише за його спримітизованими формами, *«шароварами»*, не бачачи за деревами лісу та не бажаючи знати про все багатство культури, яка може дати духовну основу для суспільства з історичною перспективою (там само, с. 425).

На початку ХХІ ст. І.М. Дзюба порушує надзвичайно важливі питання мовної проблематики, а саме використання української мови в побуті та мовної стійкості. *«Ми дуже спрощуємо драму української мови, — пише Іван Михайлович, — обговорюючи її переважно в стосунку до тих сфер функціонування мови, які піддаються державному або культурно-нормативному регулюванню — офіційне мовлення, засоби масової інформації, писемна продукція... Але є не менш важлива сфера — і вона не піддається жодному безпосередньому регулюванню. Це — сама стихія життя, щоденний побут мільйонів»* (там

само, с. 743). Якщо за даними перепису 2001 року 70 % українців назвали своєю рідною українську мову, то приблизно половина з них не вживала її в побуті, на роботі, на вулиці. Людина, може, і хотіла б використовувати українську мову, але скоряється загальній тенденції, і навіть у колі української інтелігенції варто комусь з'явитися російськомовному, як усі переходили на російську. Розв'язання цієї проблеми І.М. Дзюба бачить як на особистих прикладах [*«Визначитися кожному з самим собою — задля спільного самоозначення на своїй землі»* (там само, с. 844)], так і в піднесенні престижу української мови завдяки її підтримці в освітній сфері, у сфері друкованого слова, комп'ютерних та інтернет-технологіях (*«які є побутом уже не майбутнього, а сучасності»*), а також у всебічному прогресі України як держави. Тобто не мова має бути чинником, що підносить суспільство вище, а суспільство повинне об'єднатися і задіяти всі чинники для того, щоб піднести і підтримати мову (там само, с. 744), розуміючи її значення для існування нації, відкинувши тягар меншовартості та самоприниження і плекаючи натомість культуру національного *«самостояння і саморепрезентації»* (там само, с. 181). Натхненний подіями Помаранчевої революції, коли українська мова стихійно була визнана багатосоттисячним людом на Майдані пріоритетною у справі національного відродження, І.М. Дзюба, попри загалом песимістичні настрої текстів цього періоду, що стосувалися мовного питання, висловлює віру в перемогу українськості. Нині його слова звучать пророче: *«Якщо українська мова асоціюватиметься з ідеями та цінностями, що мобілізують суспільство для досягнення демократичних і гуманістичних цінностей, вона стане привабливішою і престижнішою більше, ніж цього можна досягти будь-якими конституційними кроками чи адміністративними заходами, — хоч і вони будуть потрібні»* (там само, с. 428). Згодом, уже на початку першого десятиріччя XXI ст., він підтвердить цю думку, водночас наголошуючи на тому, що пріоритетність української мови має бути підтримана *«добре продуманою і добре профінансованою програмою реального забезпечення цієї пріоритетності. Не треба нікого силувати до української мови, вона такої ганьби не заслуговує, а треба створювати обставини, які зробили б її потрібною і бажаною в усіх сферах життя»* (Дзюба, 2012а, с. 350). Тільки потрібність мови, її життєва необхідність є основою для майбутнього цієї мови, і, навпаки, відсутність природної потреби в її використанні, коли *«користування мовою стає справою патріотизму та його ознакою»*, засвідчує небезпеку для буття мови.

Отже, мовне питання посідає провідне місце в інтелектуальній спадщині І.М. Дзюби. У своїх працях він подав цілісну картину нашої мовної дійсності від початку XX ст. до перших десятиріч XXI ст., охопивши загалом майже сто років життя української нації. Науково-публіцистичні, літературні, мемуарні тексти видатного українського інтелектуала вирізняються глибокою занепокоєністю станом і перспективами української мови. Він розмірковував про значення мови, обґрунтовував її ґносеологічну, культуротвірну й об'єднавчу функції, аналізував причини провінційного, другорядного становища української мови, висвітлював масштаби та механізми

русифікаційної політики, яку провадили на українських теренах Російська імперія, її наступники СРСР та Російська Федерація, визначав маніпулятивні стратегії, що їх використовує Росія для політичного тиску на Україну. Водночас він шукав і пропонував шляхи подолання національно-мовної кризи та розв'язання нагальних завдань мовної політики, наголошуючи на потребах звільнення України від фактичного статусу мовної та культурної колонії колишньої метрополії, консолідації українців навколо спільних цінностей, формування і зміцнення української національної і мовної ідентичності, піднесення престижу і забезпечення потреби української мови, оскільки саме на неї покладено місію національного збереження українців. Важливими кроками до розв'язання мовного питання, на його переконання, мають бути широке просвітництво з мовно-національних проблем, зокрема інформування населення про факти багатотрітніх російських асиміляційних практик, обов'язкове вивчення української громадянами України і використання її в публічному просторі як мови країни, усебічна державна підтримка мови в різних сферах, урізноманітнення якісної українськомовної продукції, створення передумов щоденної практичної і духовної потреби в українській мові і зміцнення та прогрес самої України як держави. Упродовж багатьох років І.М. Дзюба говорив про мовне питання як про одне з вузлових для буття і майбуття української нації, створюючи тексти, що ставали знаковими в історії українського руху опору.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бунт, 2004 — *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами записали й прокоментували Богуміла Бердиховська та Оля Гнатюк* [інтерв'ю з Євгеном Сверстюком, Іваном Дзюбою, Михайлиною Коцюбинською, Михайлом Горинем, Миколою Рябчуком]. (2004). Пер. із пол. Київ: Дух і Літера.

Насправді, 2001 — *Насправді було так. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Іваном Дзюбою*. (2001). Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

ЛІТЕРАТУРА

- Армстронг Дж.А. (2010). Останнім часом... І. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (с. 6—7). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Бажан О., Данилюк Ю. (2000). *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. XX ст.)*. Київ: Рідний край.
- Бажан О.Г. (2007). Рух за поширення української мови в УРСР в період «хрущовської відлиги». *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 65, 40—49.
- Брежнев Л.І. (1972). *Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік*. Київ.
- Даниленко В. (упоряд.). (2013). *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960—1990)*. Київ: Смолоскип.
- Дзьомба Н.М. (2016). *Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль)* [дис. ... канд. наук із соц. комунікацій]. Львів.
- Дзюба І. (1958). За духовно багатого героя (Молодіжна тема в українській прозі останніх років). *Дніпро*, 6, 135—153.
- Дзюба І. (1990). *Бо то не просто мова, звуки...* Київ: Радянський письменник.

- Дзюба І. (1998). Пам'ять вдячності і боргу. Л. та Н. Світличні (упоряд.), *Доброокий. Спогади про Івана Світличного* (с. 112—122). Київ: Час.
- Дзюба І. (2002). *Починаймо з поваги до себе: статті, доповіді*. Київ: Видавничий центр «Просвіта».
- Дзюба І. (2004). Вимирання слова. *Вісник НАН України*, 12, 34—40. <https://surl.li/lnwgrre> (дата звернення: 15.07.2025).
- Дзюба І. (2006). *Україна у пошуках нової ідентичності. Статті, виступи, інтерв'ю, памфлети*. Київ: Україна.
- Дзюба І. (2008). *Спогади і роздуми на фінішній прямій*. Київ: Вид-во «Криниця».
- Дзюба І. (2010а). З відстані чвертьстоліття. Післяслово (до журнальної публікації 1990 р.). І. Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (с. 226—247). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Дзюба І. (2010б). *Інтернаціоналізм чи русифікація?* Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Дзюба І. (2010в). *Прокисли «щі» від Табачника. Галичанобія — отруйне вістря українофобії*. Дрогобич: Коло.
- Дзюба І. (2012а). *Бо то не просто мова, звуки...: цикл статей* (повт. вид., зі змінами і доповн.). Дрогобич: Коло.
- Дзюба І.М. (2012б). РУСИФІКАЦІЯ в українському контексті. В.А. Смолій та ін. (Ред.), *Енциклопедія історії України*: Т. 9 / НАН України. Інститут історії України (с. 372—380). Київ: Наукова думка. <http://www.history.org.ua/?termin=Rusyfikatsiia> (дата звернення: 27.07.2025).
- Дзюба І. (2015). *Донецька рана України: Історико-культурологічні есеї*. Київ: Інститут історії України НАН України.
- Жулинський М. (2008). Навздогін із пером у руках за 75-літнім марафонцем. І. Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій* (с. 5—24). Київ: Криниця.
- Зінкевич О. (1967). *3 генерації новаторів. Світличний і Дзюба*. Балтимор-Торонто: Смо-лоскип.
- Корогодський Р. (2016). *До Брами Світла. Портрети*. Київ: Дух і Літера.
- Коцюбинська М. (1994). Іван Світличний, шістдесятник. І. Світличний, *У мене — тільки слово* (с. 5—27). Харків: Фоліо.
- Масенко Л. (2021). Іванові Дзюбі належить провідна роль... М. Мушинка та ін., *Постать Івана Дзюби: думки сучасних інтелектуалів. Енциклопедичний вісник України*, 13, 74—91 (с. 82—83). <http://doi.org/10.37068/evu.13.6>
- Масенко Л. (2004). *Мова і суспільство. Постколоніальний вимір*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (2015). Роль шістдесятників як осередку національного опору в тоталітарній імперії. W. Mokry (Red.), *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka* (s. 47—56). Kraków: Szwaipolt Fiol.
- Мороз В. (1975). *Есеї, листи й документи*. Мюнхен: Сучасність.
- Обертас О. (2010). *Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-і — початок 1970-х років)*. Київ: Смолоскип.
- Плющ Л. (2002). *У карнавалі історії: Свідчення*. Київ: Факт.
- Ренчка І.Є. (2020). Українська мова в національно-визвольному русі в Україні 1960—1980-х років. *Міжнародний філологічний часопис*, 11 (3), 118—126.
- Сверстюк Є. (1999). *На святі надій: Вибране*. Київ: Наша віра.
- Христокін Г., Васильченко В., Лашкіна М. (2023). Концепт повороту в культурі та філософії XX—XXI ст.: методологічний та комунікативно-медіальний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 1 (49), 208—218.
- Liber G.O. (2015—2016). Ivan Dzyuba, Cultural Cringe, and the Origins of Ukraine's Revolution of Dignity. *New Zealand Slavonic Journal*, 49—50, 51—66. Austraila and New Zealand Slavists' Association. <https://surl.li/ucogft> (дата звернення: 25.07.2025).

Pavlyshyn M. (2010). Defending the Cultural Nation before and after 1991: Ivan Dziuba. *Canadian-American Slavic Studies*, 44, 25—43. <https://surl.li/dcweyi> (дата звернення: 25.07.2025).

Статтю отримано 14.08.2025

REFERENCES

- Armstrong, J.A. (2010). Recently... I. Dziuba, *Internationalism or Russification?* (pp. 6—7). Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Bazhan, O.H. (2007). The movement for the spread of the Ukrainian language in the Ukrainian SSR during the “Khrushchev Thaw”. *Scientific Notes of NaUKMA. Historical Sciences*, 65, 40—49 (in Ukrainian).
- Bazhan, O., & Danyliuk, Yu. (2000). *Opposition in Ukraine (second half of the 1950s — 1980s)*. Kyiv: Ridnyi kraj (in Ukrainian).
- Brezhnev, L.I. (1972). *On the fiftieth anniversary of the Union of Soviet Socialist Republics*. Kyiv (in Ukrainian).
- Danylenko, V. (Ed.) (2013). *Political protests and dissent in Ukraine (1960—1990)*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (1958). For a mentally rich hero (Youth theme in Ukrainian prose of recent years). *The Dnieper*, 6, 135—153 (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (1990). *Because it's not just language, sounds...* Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (1998). Memory of gratitude and debt. L. & N. Svitlychni (Eds.), *Good-Eyed. Memories of Ivan Svitlychnyi* (pp. 112—122). Kyiv: Chas (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2002). *Let's start with self-respect: articles, reports*. Kyiv: Vydavnychiy tsentr “Prosvita” (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2004). The dying of the word. *Bulletin of NAS of Ukraine*, 12, 34—40. Retrieved July 15, 2025 from <https://surl.li/lnwre> (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2006). *Ukraine in search of a new identity. Articles, speeches, interviews, pamphlets*. Kyiv: Ukraina (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2008). *Memories and reflections at the finish line*. Kyiv: Krynytsia (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2010a). From a quarter century's distance. Afterword (to the 1990 journal publication). I. Dziuba, *Internationalism or Russification?* (pp. 226—247). Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2010b). *Internationalism or Russification?* Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2010c). *Sour “shchi” from Tabachnyk. Galicianphobia is the poisonous tip of Ukrainianphobia*. Drohobych: Kolo (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2012a). *Because it's not just language, sounds...: Series of articles* (reissued, with changes and additions). Drohobych: Kolo (in Ukrainian).
- Dziuba, I.M. (2012b). RUSSIFICATION in the Ukrainian context. V.A. Smolii et al. (Eds.), *Encyclopedia of the History of Ukraine: Vol. 9 / Institute of history of Ukraine of the NAS of Ukraine* (pp. 372—380). Kyiv: Naukova dumka. Retrieved July 27, 2025 from <http://www.history.org.ua/?termin=Rusyfikatsiia> (in Ukrainian).
- Dziuba, I. (2015). *The Donetsk wound of Ukraine: Historical and cultural essays*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy (in Ukrainian).
- Dzomba, N.M. (2016). *National and ideological journalism of the Ukrainian Sixtiers (Conceptual foundations, issues, and opinion-shaping role)* [Dis. ... Cand. in Social Communications]. Lviv (in Ukrainian).
- Khrystokin, H., Vasylenko, V., & Lashkina, M. (2023). The concept of a turn in culture and philosophy of the 20th—21st centuries: methodological and communicative and media aspects. *Scientific bulletin of Uzhhorod university. Series: Philology*, 1 (49), 208—218 (in Ukrainian).
- Korohodskyi, R. (2016). *To the Gate of Light. Portraits*. Kyiv: Dukh i Litera (in Ukrainian).

- Kotsiubynska, M. (1994). Ivan Svitlychnyi, a Sixtier. I. Svitlychnyi, *For me, there is only the word* (pp. 5–27). Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Liber, G.O. (2015–2016). Ivan Dziuba, Cultural Cringe, and the Origins of Ukraine's Revolution of Dignity. *New Zealand Slavonic Journal*, 49–50, 51–66. Australia and New Zealand Slavists' Association. Retrieved July 25, 2025 from <https://surl.li/ucogft>
- Masenko, L. (2021). Ivan Dziuba has the leading role... M. Mushynka et al., Ivan Dziuba as a figure: opinions of present-day intellectuals. *Encyclopedia Herald of Ukraine*, 13, 74–91 (pp. 82–83). <http://doi.org/10.37068/evu.13.6> (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2004). *Language and society: a postcolonial dimension*. Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2015). The role of the Sixtiers as a center of national resistance in a totalitarian empire. W. Mokry (Ed.), *Język ukraiński w życiu i działalności elit na Ukrainie na przestrzeni wieków. Kultura, nauka, oświata, religia, społeczeństwo, polityka* (pp. 47–56). Kraków: Szwajpolt Fiol (in Ukrainian).
- Moroz, V. (1975). *Essays, letters and documents*. Munich: Suchasnist (in Ukrainian).
- Obertas, O. (2010). *Ukrainian samvydav: literary criticism and journalism (1960s — early 1970s)*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukrainian).
- Pavlyshyn, M. (2010). Defending the Cultural Nation before and after 1991: Ivan Dziuba. *Canadian-American Slavic Studies*, 44, 25–43. Retrieved July 25, 2025 from <https://surl.li/dcweyi>
- Pliushch, L. (2002). *In the carnival of history: Testimonies*. Kyiv: Fakt (in Ukrainian).
- Renchka, I.Ye. (2020). Ukrainian language in the national liberation movement in Ukraine in the 1960–1980s. *International journal of philology*, 11 (3), 118–126 (in Ukrainian).
- Sverstiuk, Ye. (1999). *At the festival of hopes: Selected*. Kyiv: Nasha vira (in Ukrainian).
- Zhulynskyi, M. (2008). In pursuit of a 75-year-old marathoner with a pen in hand. I. Dziuba, *Memories and reflections at the finish line* (pp. 5–24). Kyiv: Krynytsia (in Ukrainian).
- Zinkevych, O. (1967). *From the generation of innovators. Svitlychnyi and Dziuba*. Baltimore-Toronto: Smoloskyp (in Ukrainian).

Received 14.08.2025

Inna Renchka, PhD in Philology, Associate Professor
of the Department of the Ukrainian Language
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Hryhorii Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: i.renchka@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5568-7941>

“LANGUAGE AS A CARDIOGRAM
OF THE HISTORICAL EXISTENCE OF A NATION”:
WAYS OF SOLVING THE LANGUAGE ISSUE
IN IVAN DZIUBA'S CREATIVE WORKS

The struggle for language was an integral part of the activities of the Ukrainian intelligentsia of the 1960s–1980s, whose creative and scholarly works testified to the unfolding Ukrainian National and Liberation Resistance Movement of this period, aimed against the colonial practices of the Soviet state, Russification, denationalization, and language and cultural assimilation. Despite considerable scholarly attention to the topic of the Sixtiers and the Ukrainian Resistance Movement in general, there remains a significant need for research on the language self-awareness of the Movement's participants, their value orientations concerning the language issue, and the intellectual contribution of its representatives to the protection of the Ukrainian language rights. Studying these issues is important for the history of sociolinguistics as well as for the history of the development and functioning of the Ukrainian language in the 20th and early 21st centuries.

The aim of the article is to reveal the views of a Ukrainian intellectual — one of the most influential representatives of the Ukrainian Dissident Movement of the Sixtiers

generation, literary critic, philologist, publicist, historian, and public figure, author of the seminal dissident text “Internationalism or Russification?” — Ivan Dziuba, on the problems of development and functioning of the Ukrainian language, the language situation and language policy in Soviet and post-Soviet Ukraine, and to highlight his activities in defending national values in the context of anti-totalitarian and decolonization processes of the second half of the 20th and early 21st centuries.

The article establishes that the language issue occupies a central place in Ivan Dziuba’s intellectual heritage. His works present a holistic picture of Ukrainian language reality from the beginning of the 20th century to the first decades of the 21st century, covering nearly a hundred years of the Ukrainian nation’s life. The scholarly, journalistic, literary, and memoir texts of this prominent Ukrainian intellectual are marked by profound concern for the state and prospects of the Ukrainian language. The scholar reflects on the significance of language, analyzes the reasons for the provincial and secondary status of the Ukrainian language, highlights the scale and mechanisms of Russification policies pursued in Ukrainian lands by the Russian Empire, its successor the USSR, and the Russian Federation, and identifies manipulative strategies used by Russia for political pressure on Ukraine. He seeks and proposes ways to overcome the national and language crisis and to solve urgent tasks of language policy, emphasizing the need to free Ukraine from its de facto status as a language and cultural colony of the former metropole, to consolidate Ukrainians around shared values, to form and strengthen Ukrainian national and language identity, and to raise the prestige and ensure the necessity of the Ukrainian language. For many years, Ivan Dziuba has considered the language issue as one of the key factors in the life of the Ukrainian nation, creating texts that resonated widely in society and became significant milestones in the history of the Ukrainian Resistance Movement.

Keywords: *Ukrainian language, Dziuba Ivan Mykhailovych, Ukrainian National and Liberation Resistance Movement, Russification, denationalization, language situation, language policy, language issue, manipulative strategies.*